

Anmeldelser

RELIGION

**Mette Buchardt (red.):
Religionsdidaktik. Traditioner
og tilgange. København:
Hans Reitzel 2018. 263 s. 300 kr.**

*Af Niels Rosendal Jensen,
lektor, DPU, Aarhus Universitet*

Fra sekularisering til pluralisme?

Faget kristendomsundervisning/kundskab/religion er obligatorisk for alle elever/børn. Det har været en fast ingrediens i dansk skolepolitik siden reformationen i 1536. Allerede dengang blev der forfattet læremidler til katekismus-undervisningen, ligesom der blev givet anvisninger til den bedst tænkelige undervisning i pagt med datidens forståelse af børns religiøse sans. Uden at ville sammenligne med forgangne tiders indoktrinering indtager faget en påfaldende stor plads i folkeskolen. Monokulturel selvforståelse synes fortsat at være den dominerende tankegang. I takt med sekulariseringen af det danske samfund rejstes fra flere sider krav om at videnskabeliggøre skolens grundlag. For en god ordens skyld skal tilføjes, at denne tendens ikke kun vedrører Danmark, men derimod en række nationer i Europa i kølvandet på Første Verdenskrig. Skulle vi kalde det 1920'ernes bestræbelser på at lægge nationalt og etnisk had i graven? Det lykkedes som bekendt ikke. Nutidens pendant er sandsynligvis interkulturel og anti-ra-

cistisk undervisning, hvis formål er at forstå de nye medborgere og samtidig tilegne sig et udblik til verdenen, både dens religioner og folkeslag.

Religion har, så langt kilderne rækker tilbage, været en kampplads, ikke mindst indbyrdes mellem de mono-teistiske af slagsen (islam, jødedom, kristendom). Både islam og kristendom har næret imperialistiske tilbøjeligheder (mission og kolonisering) og ligget i uafbrudt strid med hinanden gennem århundreder. Derefter fulgte så religionskrigene i Europa, som ikke alene handlede om tro, men i høj grad også om magt og jord. Siden oplysningstiden har kampen tillige føjet et internt kampfelt til, som har handlet om læsningen og forståelsen af de hellige skrifter (bibelkritik bl.a.). Arbejderbevægelsen stillede i sin ungdom krav om religionsfrie skoler og betragtede religion som en privatsag. Inspirationen hertil stammede fra især Marx og Feuerbach. Det var Ludwig Feuerbach, der i 1845 spidsformulerede: "For religionen er kun det hellige sandt; for filosofien er kun det sande helligt". Karl Marx havde i *Kritik af den hegelske retsfilosofi* (1844) også forholdt sig til religion. Det er her, at det berømte udsagn, "religion er folkets opium", optræder. Det vulgariseres ofte til banal ukendelighed, hvorfor det kræver en tilføjelse. Udgangspunktet for Marx' analyse er, at det er mennesket, der skaber religion, og ikke omvendt. Endvidere er den religiø-

se elendighed udtryk for den virkelige elendighed og som sådan en protest mod den virkelige elendighed. Det er i den forstand, at religion bliver til opium i en hjerteløs verden. Marx vil som barn af oplysningstiden erstatte tro med fornuft ud fra forståelsen af, at viden er magt, og han sætter sin lid til, at klassekampen og proletariatets erobring af magten vil afskaffe elendigheden og således gøre religion overflødig. Omtrent samtidigt kan peges på Nietzsches religionskritik (*Zarathustra*, 1883, og *Antichrist*, 1888), som senere suppleres og videreføres i stadigt nye former af koryfæer som Freud og Sartre. Vi konstaterer kort sagt, at religion er et evigaktuelt tema, som ægger til modstrid og rabalder, moralisering og stigmatisering af de anderledes, uanset om de anderledes tilhører en alternativ trosretning, udlever en alternativ livsførelse eller andet, der stikker af fra majoritetens forståelse af normalitet. Værdikamp er altså ikke en opfindelse af nyere dato.

Dette er en udgivelse, som lander midt i den aktuelle "værdikamp", dvs. det, der fra det (ekstreme) politiske højre går under betegnelser som den store udskiftning kulturelt og etnisk (Renaud Camus). Truslen stammer fra en imaginær muslimsk invasion, der over nogle årtier tænkes at ændre den europæiske civilisation helt og aldeles. Men også i mindre målestok har bogen et vigtigt budskab. F.eks. ved vi, at børn med etnisk minoritetsbaggrund konfronteres med særlige vanskeligheder, fordi de typisk tilhører socialt udsatte grupper. Deres liv handler om fattigdom, arbejdsløshed, boligforhold og andre former for struktu-

relle uligheder. Vi ved også, at religion og tro spiller en væsentlig rolle i hverdagen for børn med etnisk minoritetsbaggrund. Religion og tro kan for nogle familier udgøre selve nøglereferencen, spille en afgørende rolle i hverdagen og desuden fungere som kilde til resiliens (modstandskraft). Det er vigtigt ikke at undervurdere dette forhold. Kirker, synagoger og moskeer er ikke alene religiøse steder, men også et tilbud om fællesskab, støtte og hjælp i hverdagen samt muligheder for at engagere sig i positive miljøer, som f.eks. er vigtige beskyttelsesfaktorer i forhold til diskrimination eller racisme.

I pædagogisk og socialt arbejde har professionelle erfaret begge sider af denne medalje: Det er korrekt, at religiøs overbevisning og kulturelle traditioner kan virke som medierende faktor i forhold til ikke så venlige omgivelser. Det er dog også værd at erindre sig, at religion og tradition kan forøge risikoen for, at f.eks. børn indgår i praksisser, som majoriteten betragter som skadelige (mandlig og kvindelig omskæring, tvungne ægteskaber, æresbaseret misbrug m.v.). Disse overgangsritualer, *rites de passage*, ses som identitetsdannende og som skabende et tilhørsforhold, dvs. som praksisser, som imødekommer børnenes kulturelle behov. I øvrigt bør det vel tilføjes, at disse forhold ikke kun vedrører muslimer eller jøder. Der findes også blandt kristne forældre dem, der forsvarer fysisk afstraffelse under henvisning til Biblen. En barriere, der ofte henvises til, når professionelle skal hjælpe i sådanne tilfælde, handler om de professionelles egen nervøsitet for at berøre emner som etnicitet, race og

kultur. Derfor er det slet ikke uden betydning, at professionelle (lærere, pædagoger) ikke lader sig afvæbne. Den professionelle skal være kulturelt sensitiv uden at ty til kulturrelativisme.

Bogen er henvendt til kommende professionelle, nemlig lærerstuderende, og udvider tidligere udgivelser med nye kapitler. Den vil uden tvivl sætte tanker i sving hos studerende, hvilket vist fremgår af de foregående linjer. Overordnet fremlægges komplicerede ideer og faglige debatter, som udlægges og diskuteres, for at lærerstuderende kan forstå den betydning, faglige positioner har for de begreber og tilgange, som fagdidaktikere betjener sig af. Derved bidrager bogen til at udvikle og udvide religionsundervisningens indhold.

Bogen er opbygget i tre dele, hvor den første præsenterer forholdet mellem basisfag og dialektik, den anden forskellige tilgange i faget, mens den tredje inddrager nogle tværgående tilgange. Allerede i indledningen redegøres for bogens indhold og struktur. Herefter stifter læseren i første dels tre kapitler bekendtskab med bl.a. en fin gennemgang af fagets historie gennem 200 år fra 1814 til 2015 samt en særdeles relevant drøftelse af, om fagets status som vekslede mellem norm og indholdsområde. Her anføres de diskurser, faget har været præget af: i den ene ende af skalaen en bestemt konfession, noget man bekender sig til og tror på, og i den anden en kultur, dvs. en

national foreteelse. Tillige peges på en tredje diskurs, nemlig kristendom som religion ved siden af andre religioner. Uanset dette er der en underliggende antagelse i faget, at der eksisterer en religiøs dimension. I anden del gennemgås otte tilgange til undervisningen: den komparative, den antropologiske, den religionssociologiske, den historisk-kritiske, den narrative, den symbolske, den eksistentielle og slutteligt også den livsfilosofiske og fænomenologiske. Kapitlerne er velskrevne og forholdsvis ensartede i indhold, idet de forskellige tilgange beskrives ud fra deres grundlæggende antagelser, deres historiske genese, og hvordan en undervisningspraksis kan tage sig ud set i lyset af den pågældende tilgang. Kapitlerne vil uden tvivl inspirere og opfordre til, at lærerstuderende afprøver en eller flere i undervisningen. Den tredje del berører centrale opgaver i skolen, nemlig filosofi med børn, interkulturel og antiracistisk undervisning samt it og multimodal undervisning. Det sidste kapitel oparbejder en analytisk model til vurdering af undervisningsmaterialer.

Alt i alt er der tale om en vigtig udgivelse, der dels åbner adgang til et didaktisk felt, dels bidrager med et overblik i et fag, der trækker på lange, ofte sammenfildrede traditioner. Den giver læseren en solid platform for egne videre studier, idet hvert kapitel er forsynet med studiespørgsmål og supplerende litteratur.

BØRN

Barnestemmer.

Personalthistorisk Tidsskrift 2018.

Kbh.: Samfundet for Dansk

Genealogi og Personalthistorie 2018.

245 s., ill. 275 kr.

*Af Ning de Coninck-Smith,
professor, DPU, Aarhus Universitet*

Personalthistorisk Tidsskrift er ikke længere, hvad det engang var. Siden 2014 er de to halvårslige udgivelser med slægtshistoriske artikler afløst af et årligt temanummer om så forskellige emner, som dansk-norske skæbner (2014), indvandring (2016) – og nu barnestemmer. Arkivar Jørgen Mikkelsen fra Rigsarkivet er en gennemgående figur i dem alle; denne gang har han fået selskab af hans tidligere kollega Erik Nørr, som også bidrog til temaet om indvandring, af endnu en kollega Christian Larsen og endelig af Joi Bay, tidligere kriminolog og ungdomsforsker. Sidstnævnte skriver et kapitel af sin egen families historie, nemlig om fattiggårdsbarnet Ludvig, som sammen med sine to mindre søskende kom i pleje hos ”kvindefamilien” (et ord opfundet til lejligheden?) Bay og Moltke. Og hvordan han blev kastebold i en celeber sag mellem de to kvinder og en anden kvindefamilie, bestående af Natalie Zahle og hendes bofælle Ingeborg Vinderen. Historien er kendt fra Birgitte Possings disputats *Viljens styrke* fra 1992, men tilføjes her en ekstra retshistorisk dimension om private plejekontrakter og afståelseskærligheder.

Christian Larsen viser, hvor forskellige skoleliv børn kunne få i 1800-tal-

let, afhængigt af om de var drenge og piger, født ind i rige eller fattige familier, havde et handicap, eller var bosiddende i byen eller på landet. Efter 1814 kunne ingen for alvor sno sig uden om skolen – selvom (u)lovlige forsømtelser langt op i århundredet hørte til dagens orden i almueskolen. Jørgen Mikkelsen samler bolden op med en artikel om børneloven fra 1905, illustreret med en række sager om drenge, der blev anbragt på Flakkebjerg, fundet i Overværgerådets righoldige arkiv. Det er rørende fortællinger om drenge født på samfundets bund, som skæbnen sjældent var blid ved, men som ved tilfældighedens (u)gunst blev brandstifter eller universitetsprofessor. Temanummeret afsluttes med et bidrag af Erik Nørr om lærerstuderende på græs fra 1940’erne og frem mod 1970. Udsendelsen af lærerspirene skyldtes ”en katastrofal lærermangel”, og takket være indberetninger i bl.a. Emdrupborg Statsseminariums arkiv er det lykkedes forfatteren at få indblik i praksis og de oplevelser med børn og kolleger, som blev ”græsvikarerne” til del.

Om alle artiklerne gælder, at det er interessant læsning, og man kan kun ærgre sig over ikke at være arkivar med en sådan grad af adgang til de ’hellige arkivhaller’. Her er megen god inspiration at hente til de slægtsforskere og/eller specialestuderende, der har tid og energi til at pløje sig igennem journal på journal, kasse på kasse i jagten efter sager, hvor der er noget at skrive på og om. Om ”barnestemmer” er der imidlertid ikke tale. Det er voksne, som taler om lovgivning og om børns væsen og opførsel, børnene selv kommer

ikke til orde. På nær i ganske enkelte tilfælde, som drengen Harald Hugo, der med begejstring skrev hjem til sin mor om, at han havde været i vandet og set en kalv blive slagtet på den gård, hvor han havde fået plads. Børnene ser tavst tilbage på læseren fra de meget velvalgte fotografier, fundet i børnesagerne og praktikrapporter. Ludvig i gangklæder med vest og kasket i hånden, den evnesvage Christine med sit aflusede og kortklippede hår, iført stribet institutionstøj, Svend Edvard fotograferet som en anden forbryder, mens han opholdt sig på Den Kellerske Anstalt i Brejning, og førsteklaserne med cardigans og seler på Humlebæk Skole i 1956. Affotograferinger af protokoller og kilder er derimod så småt, at man må nøjes med fornemmelsen af, hvad der gemmer sig på siderne.

Det er der på ingen måde noget forskert i, at børnene (stort set) er tavse. Sådan er det med barndommens historie, den handler mere om voksne end om børn. Men det havde klædt redaktionen at gøre opmærksom på denne problematik og at have fundet en anden titel til udgivelsen. ”Barnestemmer” er falsk varebetegnelse, selv om det lover godt.

SKOLEREFORMER

Ingrid Markussen:

”Sagens sande Beskaffenhed”.

Ludvig Reventlows skolereform

**på Brahetrolleborg 1783-1801,
set i lyset af en forældreklage.**

Odense: Syddansk

Universitetsforlag 2019.

447 s., ill. 398 kr.

*Af Pernille Sonne,
stadsarkivar, Gribskov*

”Sagens sande Beskaffenhed” er en mikrohistorisk fremstilling, der folder det sene 1700-tals og tidlige 1800-tals danske skolereformer ud på basis af en klagesag på Brahetrolleborg Gods. Klagen blev fremsat af 17 arvefæstebønder over for grev Reventlow, der ejede bøndernes fæstegårde. Markussen er velbevandret i periodens skolereformer, deres udspring af oplysningstiden og sammenhæng med landbrugsreformerne. Markusens store overblik over emnet kommer bogen til gode. Læseren stifter ligeledes bekendtskab med 1700-tallets religiøse brydninger mellem ortodokse præster og de rationalistiske religions- og undervisningsfornyere. På Brahetrolleborg Gods stod de religiøst konservative bønder, der støttede sig til deres børnelærdom og de kendte lærebøger, i midten og forstod måske ikke de teologiske uenigheder til fulde.

Det mikrohistoriske greb, som vi også kender fra f.eks. Ginzburgs *Osten og ormene – kosmos ifølge en 1500-tals møller* (org. 1976, da. 2006) og Robert Darntons *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural Hi-*

story (1984), lader forfatteren bruge en plot-baseret fortælle teknik. Den typiske mikrohistorie tager udgangspunkt i en enkelt sag eller episode, som der almindeligvis kun er én eller ganske få hovedkilder til. Med udgangspunkt i denne sag folder mikrohistorikeren et helt univers ud omkring sin centrale kilde. Andre kilder inddrages i forlængelse af fremstillingens kernefortælling. Således også hos Markussen. Bogen består af 14 kapitler, hvor læseren bl.a. introduceres til skolesystemet på Brahetrolleborg Gods, vigtige aktører som sognepræsten, lærerne og nogle af eleverne, foruden undervisningen, skolebøgerne og hierarkiet mellem godsejeren og hans foresatte på den ene side, og godsejeren og Danske Kancelli på den anden side. Selve klagesagen bliver først foldet ud i kapitel 7, men de seks foregående og de efterfølgende syv kapitler kredser alle om klagen.

De 17 bønderes sønner, døtre og tjenestebørn hørte alle til den samme skole, Haagerup Skole. Deres fædre og husbonder klagede over skoleholderen her, Johannes Pade. Centralt i klagen står bøndernes påstand om, at deres børn ikke havde gjort den nødvendige fremgang i skolen. De mente altså, at børnene lærte for lidt. Klagesagen begyndte med et brev til greven i begyndelsen af 1796, og såvel skolekommissionen som gejstligheden og Danske Kancelli blev involveret. Ludvig Reventlow tog klagen meget alvorligt – hvordan kunne han andet, når både religiøse og verdslige myndigheder var indblandet – og undersøgte sagen nøje. Skoleholder Pade fik blandt andet lov til at skrive et forsvarsskrift

som svar på bøndernes anke. Der blev arrangeret offentlig eksamen for eleverne i Haagerup Skole, hvor en fremmed lærer skulle forestå eksaminationen. Tilskuerne omfattede cirka 10 skolekommissionsmedlemmer, de 17 klagede bønder og flere andre lokale voksne. Eksamen blev dokumenteret af hele to referenter, der nedskrev såvel spørgsmål som svar. Bønderne blev indkaldt til at møde for skolekommissionen for at forklare sig. Undersøgelserne varede det meste af 1796 og mundede ud i en afsluttende rapport i december måned. Hvad konklusionen var, skal ikke afsløres her. En plotbaseret bog er bedst, hvis læseren har en oplevelse af en vis *suspense*.

Klagesagen er et ledemotiv, der males med et bredere lærred som baggrund. Under bøndernes utilfredshed med læreren lurede misfornøjelse med grevens reformer, ikke kun på skoleområdet, men også på landbrugsområdet. Ikke alle var lige tilfredse med arvefæstegården og de nye dyrkningsmetoder. En anden baggrundsfaktor var bøndernes misfornøjelse med lærerens skilsmisse. En mand, der ikke formåede at elske sin kone, sådan som hustavlen fra Luthers katekismus foreskrev, kunne næppe forventes at elske de børn, som bønderne sendte til skole, var deres argument. Det kristne krav om næstekærlighed stod centralt i bøndernes verdensopfattelse. Også et økonomisk aspekt gjorde sig gældende: Børnene var i høj grad bøndernes arbejdskraft, og den manglende fremgang i skolen havde økonomiske konsekvenser for fædre og husbonder. Når børnene ikke rykkede op fra 1. til 2. klasse og derfra videre til konfirmati-

on, skulle de fortsætte i skolen i flere år i stedet for at arbejde på fuld tid.

Markussens store viden om skolehistorie og oplysningstid er bogens styrke. Hun kommer rundt om alle de elementer, man forventer at møde, når man studerer tidens skolereformer. Det gælder skolegangsordning, disciplinens opretholdelse, bøger og andre undervisningsmidler, pædagogiske og religiøse idealer, forholdet mellem børn og voksne, gejstlighedens rolle og meget mere. Det mikrohistoriske greb er til gengæld mindre vellykket. Klagesagen fungerer ganske vist som omdrejningspunkt for hele fremstillingen, men denne trækkes i langdrag. Gennem hele bogens første halvdel henvises der gentagne gange til den klagesag, der som nævnt først præsenteres for alvor i kapitel 7. Dette eksempel er symptomatisk for tekstens form. Fremstillingen er for så vidt spændende, men meget lang, og præget af en mængde gentagelser og unødigt fyldige citater og parafraaser over kilderne. Bogen ville have haft godt af en langt fastere redaktørhånd, der kunne beskære de lange parafraaser og samtidig skærpe pointerne. Endelig skæmmes den smukke bog af sjusket korrekturlæsning, der især, men ikke kun, er gået ud over punktummer, som mange steder mangler. Det er noget, den pernitne anmelder falder over. Endelig savner man en fyldigere forskningsgennemgang, ligesom en metodisk diskussion med mikrohistorien som genre kunne have givet bogen flere perspektiver.

TEST

Bjørn Hamre; Anne Morin; Christian Ydesen (red.): Testing and inclusive schooling: International challenges and opportunities. London: Routledge 2018. 280 s. £115.

*Af Christian Lundahl,
professor, Örebro universitet*

Boken *Testing and inclusive schooling* belyser två aspekter av den moderna utbildningen vilka båda har en lång historia, testning av kunskaper och frågan om inkludering, dvs. möjligheten att få ta del av utbildningen. Boken består av 14 kapitel fördelade på tre delar 'Testing and school reforms', 'The agenda of inclusion' och 'Inclusion and psychological assessment', samt av ett introducerande och ett avslutande kapitel av redaktörerna.

Den första delen om tester och skolreformer ur ett globalt perspektiv innehåller fem kapitel. I denna del undersöks och jämförs testpraktiker i olika länder och kapitelförfattarna berör teman som demokrati, välfärdsstaten, minoritetsutbildning, tillgång till utbildning, diskursiv kamp och formandet av elevers identitet. Sammanfattningsvis belyser kapitlen i denna del diskurser om meriter och excellens kopplat till funktioner i den globala testkulturen (global testing culture, GTC) – som att höja resultat och främja ansvarsskyldighet (accountability). Kapitlen ger goda inblickar i hur detta tar sig olika uttryck i sju olika nationella sammanhang: Australien, Kina, Grönland, Skottland,

Sverige, Storbritannien och USA. Del 1 avslutas med en metarefleksion över texterna av Stephen J. Ball med titeln 'The banality of numbers'.

Den andra delen av boken uppehåller sig vid inkluderingens agendan och belyser dilemmat mellan å ena sidan hur kriterier för önskvärda elevprestationer, pressar eleverna genom etablerandet av en testkultur till en ständigt försöka prestera bättre, och å andra sidan hur den politiska diskursen om mångfald och inkludering, sätter värderingar om pluralism och deltagande i förgrunden. I denna del analyseras hur inkludering och relaterade utmaningar i implementeringen av inkludering utifrån olika teoretiska och jämförande perspektiv. Dessa handlar om spänningar mellan globala och lokala principer, nya sätt att styra i skolan som marknadsstyrning, neoliberal logik etc. Exemplet hämtas från flera olika länder där många av kapitlen bygger på jämförelser mellan två länder: Uganda, USA, Danmark, Storbritannien, Tyskland, Norge. Del 2 avslutas med en övergripande reflektion av Roger Slee med titeln 'Testing Inclusive Education?'

Medan de två första delarna analyserar dilemmat i de politiska diskurserna om excellens och mångfald, handlar den sista och tredje delen mer om effekterna av testning och inkludering från systemnivå ned till vad som händer i klassrummen. Syftet och användningen av tester och utvärderingar kan vara många såsom kontroll, certifiering, legitimering, urval, differentiering, lärande och utveckling. Användningen av tester och dess resultat är därför kopplat till hur frågor om in-

kludering och utslagning hanteras av lärare och andra yrkesverksamma i relation till eleverna, deras målsmän och det omgivande samhället. I del 3 visas i de olika kapitlen konkreta effekter för lärare och elever i skolans vardagsliv. Exempelen kommer från en latinamerikans kontext, USA, Ryssland, Danmark, Tyskland och Sverige. Del 3 avslutas med en reflektion av Lani Florian med titeln 'Inclusion and Assessment: complicated and complex'.

Det är framför allt mångfalden exempel gör boken intressant. Vad gäller gällande problemställningarna och teoretiska perspektiv finns en viss igenkänning från de senaste 10-15 årens forskning om assessment in education, med ett övergripande narrativ om hur storskaliga tester används mer och mer i styrningen av utbildning. Det första kapitlet av Christian Ydesen och Wayne Au skapar den länk mellan testning och inkludering på vilken boken sedan vilar. Författarna visar hur testning historiskt sett har kommit att knytas till föreställningar om *public good*, och särskilt då om social inkludering. Denna koppling mellan test och inkludering har redan i förordet teoretiskt beskrivits i termer av normerande och normaliserande teknologier. Man knyter här an till bland andra Foucault och Ball. Medan skolans innehåll kan ses som normerande verkar specialklasser eller kompensatorisk undervisning i ett inkluderande klassrum som normaliserande. De som avviker från normen ska "få hjälp" att anpassa sig till den. Tester har här kommit att fylla en central funktion som det instrument som möjliggör inkludering, en inkludering

som allt mer kommit att handla om kompensatorisk undervisning snarare än placering i specialklass eller ett förpassande från vidare utbildning. Inkludering passar helt enkelt bättre för den neoliberala diskursen.

Ursprunget till den slags reglerande styrning inom utbildning som beskrivs i boken går tillbaka till 1980-talet, då främst anglosaxiska länder införde strukturreformer i den offentliga förvaltningen på neoliberal grundvalar. Dessa reformer försökte applicera marknadsföring och privatisering av offentliga tjänster. Som en konsekvens började man publicera skolrankningar inte minst baserade på testresultat. I takt med den intensifierade ekonomiska globaliseringen började andra länder införa liknande policyer som ett sätt att övervaka och stärka konkurrenskraften i sina utbildningssystem. Den internationella spridningen av test-baserade styrsystem (TBA – test based accountability) kopplas till begrepp som New public management (NPM), Global Education Reform Movement (GERM) eller Global Testing Culture (GTC). Såväl i boken som i mycket annan forskning av dessa fenomen påpekas gärna med referenser till Foucault, Rose, Ball, Biesta, Porter med flera att skolan utvecklats till en performativitetsskultur med hög grad av resultatbaserat ansvarsutkrävande. Detta leder i sin tur till minskad mångfald på skolnivå, ökad standardisering av innehåll, minskat professionellt handlingsutrymme för lärarna och i förlängningen ett förändrat lärande och identitetsskapande bland eleverna.

Den här typen av kritiska analyser

är alltid intressanta. En styrka med boken är ändå att den pekar på lokala variationer i implementeringen och hanteringen av den här typen av reformer. Som Antoni Verger et al¹ visar är det viktigt att titta på *hur* dessa globala rörelser är kopplade till specifika länder, eftersom de är implementerade, av så många olika skäl och på så många olika sätt.

Som påpekades av Radhika Gurur² har dock den här typen av kritik inte lyckats begränsa inflytandet från i synnerhet storskaliga tester på den nationella politiken. Problemet är, menar hon, inte bara att vi som forskare haft ett litet politiskt inflytande utan också att vi inte har avancerat vår epistemologi för att förstå dessa rörelser. Vi behöver, anser Gurur, lämna de diskursiva analyserna om vi vill formulera en skarpare kritik kring det alltmer omfattande testandet i skolan och mer titta på djupet hur testpolicy skapas och vilka reella effekter den har.

Jag funderade mycket i läsningen av de två första delarna i antologin, vad det är som gör att utbildningsforskare är så skeptiska till testningskultu-

¹ A. Verger, C. Fontdevila & L. Parcerisa: Reforming governance through policy instruments. How and to what extent standards, tests and accountability in education spread worldwide, *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*. Online 2019.

² R. Gorur: Towards productive critique of large-scale comparisons in education, *Critical Studies in Education*, 58:3 (2017), 341-55.
R. Gorur: Post script: has critique begun to gather steam again? Beyond 'critical barbarism' in studying ILSAs. *International Large-Scale Assessments in Education: Insider Research Perspectives*, 219 (2018).

rer? Vilken är doxan här för att tala med Bourdieu, dvs det som är så givet för författarna i del ett och två att det inte behöver nämnas. Vad är det man tar strid för och emot? Jag tror att svaret finns i kapitel 12 i del tre '*Psychiatric test knowledge and everyday school life: Collaborative work with diagnosed children*', där Anne Morin and Lotte Hedegaard-Sørensen diskuterar (neuro)psykiatrisk testning och inkludering i skolan som två olika praktiker i relation till varandra. Följande exempel illustrerar väl det jag tror är den springande punkten i många pedagogers, inklusive min egen, skepsis till testning. I exemplet möter vi en skolpsykolog och lärare som länge har arbetat med ilskehantering (*anger management*) tillsammans med eleven Thomas, men utan att lyckas lösa problemen. Thomas har varit på en allmän *screening* på det regionala barnpsykiatriska centret. Som ett resultat av detta arrangerades ett möte om huruvida Thomas fortsatt ska vara inkluderad i klassen eller om han ska flyttas till en specialklass. Vid detta möte deltog skolpsykologen, två av Thomas lärare samt Thomas föräldrar. Efter en lång genomgång av psykologen av Thomas testresultat avslutar psykologen mötet med en rekommendation. Följande dialog ägde sedan rum vid mötet.

Psychologist: All in all, the algorithm points to difficulties within the autism spectrum.

Teacher: But it must surely be at the mild end?

Psychologist: Yes. But we've tested mentalizing and in the abstract tasks

he is very concrete. He chooses a concrete solution and you show him a complex figure to draw ... he is not able to do that. He is very careful.

Teacher: Perhaps his art teacher told him this is the way to draw sketches?

Psychologist: Yes, but he spends eight minutes and that's a lot. In addition, his scores are not as good as they should be in proportion to his age. Lines are missing; he places the tip of the pencil wrong.

Father: Oh my, I'm happy this is not my job. (laughs)

Psychologist: (laughs) Yes, there are many parents who say the same. Finally, when he has tried to draw the figure three times, he is finally able, but this indicates that he has decoding problems.

Teacher: I don't think he has difficulty decoding in Danish.

Father: No, he reads at a high language level.

Mother: But he can't see it in mathematics when working with mirror lines in maths.

Father: Yes, and he also has problems in sport. He walks into people.

Psychologist: Yes, this may be important in relation to how to interpret other people's motives and movements, if I may say so.

Psychologist: He has also completed a questionnaire. In relation to self-esteem, he has a low score, two standards beneath normal self-esteem, and in relation to anxiety there is a moderate increase. The same in relation to the depression scale, which is moderately increased. Concerning anger, he is very much above average. It's a bit like, 'the world is against me.'

Teacher: But the world is against him. The other children get upset with him and he gets angry and then there is a conflict.

Mother: It's because he wants to put everything into boxes and then, if there is someone who wants to change the boxes, he can't figure it out.

Psychologist: Concerning the category known as norm-breaking behaviour, he's normal, so that's good.

Father: It can also mean the opposite – without norm-breaking behaviour, we'd still be in the Stone Age.

Psychologist: We have discussed the whole case and the result is that Thomas has the diagnosis of Asperger's and other mental disorders.

Psychologist: But there have been developments – this doesn't mean that he can't, more that he needs help/guidance. So, he gets the Asperger's diagnosis because it's clear in the WISC test.

Psychologist: What we would recommend is to consider changing schools.

Teacher: Why should he change schools? He's a good guy to have in the class. . . .

Psychologist: Due to his anger. It indicates that he is challenged beyond his abilities. (Morin & Hedegaard-Sørensen, 2019).

Dialogen illustrerar olika och konfliktmässiga professionella perspektiv på Thomas svårigheter och utvecklingsmöjligheter. Vi kan här tala om olika kunskapspraktiker, där lärarnas och föräldrarnas kunskap som är baserad på flera och nära möten med Thomas, tycks underordnade psykologens kunskap som baseras på ett test. Här

finns tydliga epistemologiska skillnader där det ”vetenskapliga” perspektivet har högst status och ges företräde. De som arbetar med pedagogik vet att ett barns funktionalitet i skolan svårigen låter sig reduceras till en siffra. Denna diskussion, som kan uttryckas som skillnaden mellan en skogsvaktare, som långsamt och varligt begrundar och följer naturens utveckling, och en trädgårdsmästare, som krattar, ansar och organiserar sin trädgård har följt den moderna skolan i århundraden och är således inte unik för den moderna skolan.³ Däremot ställs den oftare på sin spets idag, och med tydliga och kännbara konsekvenser som i exemplet med Thomas.

I bokens slutord problematiseras också olika kunskapspraktikernas maktförhållande och det blir uppenbart att de som genomför tester och utsätts för deras konsekvenser har väldigt lite att säga till om ifråga om testernas utformning och användning:

[T]est-defined standards interact with subjects in practice as users and professionals of different kinds – politicians, principals, teachers, students and so forth – and the point to be made is that the users of the standards often have little or no power to define the framework as criteria for levels for differentiation and selection. This means that many other perspectives are ignored as, for instance, the user's

³ C. Lundahl: *Viljan att veta vad andra vet. Kunskapsbedömning i tidigmodern, modern och senmodern skola*. Diss. Uppsala universitet och Arbetslivsinstitutet. Arbetsliv i omvandling, (2006:8).

view and subjective perspectives of the relevance of what is tested or how the standards relate to the rest of the lives of the persons involved. These excluded perspectives are situated and contextual aspects that may influence the test situation, the test results, and the possible interventions justified by the test results – as, for instance, interventions pertaining to the inclusion agenda – but which seldom, if ever, are taken into account in the analysis of the test results. The implication of this observation is that testing cannot be seen as generating objective knowledge. (Hamre, Morin & Ydesen 2019)

Lika viktigt som det är att beskriva och kritisera utbredningen av en testkultur och dess nära sammanhang med inkluderingssträvanden, vilket boken lyckas väl med, är det att vidare fundera över hur vi kan förstå det som ligger bakom kritiken – dvs spänningen mellan olika perspektiv, epistemologier och praktiker kring elever och skola. Här finns det mer att göra, vilket också redaktörerna lyfter fram i slutordet, även om några av bokens kapitel och i synnerhet dess metatexter utgör en bra början.

Sammantaget är det en perspektivrik bok som ger insikter i utvecklingen kring test och inkludering i flera länder världen över. Här finns många konkreta exempel på policy och praktik. Boken hålls samman med tydliga teoretiska perspektiv och goda meta-analyser och kan rekommenderas till alla som har intresse av vad de internationella trender som sprider sig i skolan idag och då i synnerhet relaterat till frågor om test och inkludering.

SØNDERJYLLAND/SLESVIG

Hans Andersen:
Sydslesvigs danske skoles historie efter 1920. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2017. 2 bind (i alt 933 s.), ill. 475 kr.

*Af Kim Furdal,
museumsleder, Ærø Museum*

2020 kan det danske mindretal fejre 100-året for sin fødsel og for etableringen af det danske skolevæsen i Sydslesvig. I den anledning har fhv. skoledirektør for de sydslesvigske skoler Hans Andresen skrevet et to bindes værk, *Sydslesvigs danske skoles historie efter 1920*.

I indledningen skriver han, at Dansk Skoleforening for Sydslesvig kan fejre sit 100-års jubilæum i 2020. Det er lidt af en tilsnigelse, hvad titlen på bogen også antyder. Dansk Skoleforening for Sydslesvig blev først oprettet i 1935. Baggrunden var oprettelsen af den danske skole i Tønning, som lå uden for den eksisterende forening Dansk Skoleforening for Slesvig og Omegns virkeområde. Det var juridisk nødvendigt at oprette en forening med mindst 100 rigstyske medlemmer som sikkerhedsgaranti for skolens drift. Da man ikke kunne stille med så mange medlemmer i Tønning, fik man for første gang en skoleforening, som dækkede hele Sydslesvig.

Indtil 1935 havde det danske skolevæsen været drevet af henholdsvis Dansk Forening for Flensborg og Omegn, oprettet 1920, og fra 1930 også Dansk Skoleforening for Slesvig og Omegn. Oprettelsen af danske sko-

le i Sydslesvig indgik i et intrikat spil, hvor den danske stat helt frem til 1969 kun ønskede at yde støtte til skoler i 2. afstemningszone. Til gengæld var der frie aktører som Grænseforeningen, men frem for nogen Slesvig-Ligaen og Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945, der var villige til at støtte oprettelsen og driften af skoler, hvor den danske stat af hensyn til forholdet til Tyskland stoppede. Især kom Sydslesvigsk Udvalgs Ejderindsamling, oprettet i 1950 og støttet med betydelige midler fra skibsreder A.P. Møller, til sideløbende med skoleforeningen at drive et skolevæsen langs Ejderen og *Dänischwohl* på størrelse med en mindre dansk købstad. Først efter A.P. Møllers død og Mærsk Mc-Kinney Møller helt bogstaveligt lukkede for pengekassen, blev driften af skolerne overdraget til skoleforeningen i 1969.

Bogens formål har været at give en samlet historisk fremstilling af det danske skolevæsen gennem 100 år, at beskrive foreningen som en "bærende" organisation for børnehaver og skolevirksomhed samt dens struktur og aktiviteter. Endelig har bogen skullet give et overblik over den mere praktiske infrastrukturelle del af udviklingen med en gennemgang af den enkelte skoles/børnehaves oprettelse og evt. lukning eller sammenlægning. Resultatet er blevet en særdeles grundig og detaljerig indføring i det danske skolevæsen. Andresen skriver selv i sit forord: "Der er blevet lagt vægt på at prioritere dokumentationen ud fra en forestilling om, at bogen blandt andet vil kunne gøre nytte som opslagsbog". Dette er på en gang bogens styrke og svaghed. Overordnet er bogen

opdelt kronologisk i otte dele og en niende del med overskriften "En slags sammenfatning i 10 centrale temaer". Hver kronologisk del er underopdelt i tematiske kapitler, som er forløbende nummereret på tværs af de enkelte dele, så bogen i alt indeholder 169 tematiske kapitler. Dette siger en hel del om prioriteringen mellem kronologien og tematikken.

Andresen når langt ned i stoffet fra skoleoprettelser, eksamensordninger over daginstitutionstilbud til informationspolitik og IT. *Sydslesvigs danske skoles historie efter 1920* fungerer i den forstand som et opslagsværk. Og der er virkelig meget at hente for de, som søger konkrete oplysninger om foreningens skiftende strukturer, læreplaner, eksamensordninger, elevtal, skolenoveringer, konflikter mellem forskellige opfattelser af foreningens virke og konflikterne mellem ledelse og personalegrupper for blot at nævne en lille håndfuld. Undervejs trækker Andresen kraftigt på sine egne erfaringer fra et langt virke i skoleforeningens tjeneste fra 1958 til 1999. Der er heller ingen tvivl om, at der især er nyt at hente, hvor Andresen kan bidrage med egne erfaringer. Men det er nok ikke alle, der har virket i skoleforeningen, som vil mene, at skolelukningerne blev truffet efter en nøje afvejning af alle synspunkter og bevæggrunde for eller imod, som det bl.a. hedder omkring skolenedlæggelserne i 1990'erne (s. 662). Skoleforeningen er så afgjort set fra foreningens kontor i Stuhrsallee. Bortset fra vandre lærerne hører vi stort set intet om de lokale kræfter, der for manges vedkommende med meget beskedne midler gjorde en jætteind-

sats for børnene, og det danske arbejde i og uden for skolelokalerne.

Det er altid farligt at love en samlet fremstilling. Andresen er rimelig konsekvent i at beskrive succeserne, som f.eks. oprettelsen af nye skoler, men det kniber mere, når det kommer til skolelukningerne og sammenlægningerne, hvor han bruger den bredere pensel i sine beskrivelser. Så savner jeg også et aktuelt emne som pædagogikken i skolerne og de senere års arbejde for at udvikle en egentlig mindretalspædagogik. Andresen holder, hvad han lover i indledningen, men det betyder, at det nærmeste, han kommer klasselokalene, er i bogens billedside.

Prisen for hensynet til at kunne bruge bogen som opslagsværk er blevet, at det narrative aspekt i historien om skoleforeningens historie går tabt til fordel for kapitler, der ikke alle nødvendigvis hænger sammen med det foregående eller efterfølgende. Mange kapitler virker mere som selvstændige artikler end som del af en større helhed. Forklaringen skal findes i forordet, hvor Andresens snarere ser bogen som en form for dokumentation end en forløbende historisk fortælling bundet sammen af en eksplicit eller implicit rød tråd. Værre er det dog, at kapitlerne står sideordnede. Man efterlades til tider med en opfattelse af, at alle kapitler og emner er lige vigtige. Hver del indledes ganske vist med en kort opsummering på et par sider af de væsentligste politiske rammer for skoleforeningens arbejde i perioden, men det er langt fra nok til at forstå forudsætningerne for de efterfølgende kapitler i den pågældende del. Denne får man først i del 9, ”En slags sam-

menfatning i 10 centrale temaer”, der giver et rigtig godt overblik og forståelse for skoleforeningens arbejde. Selv med et godt indblik i de sydslesvigske forhold kan det derfor anbefales, at man begynder læsningen her, og faktisk burde i alt fald dele af disse kapitler være flyttet op foran i bogen.

Der er meget viden og indsigt bundet i Hans Andresens tobindsværk om det danske skolevæsen i Sydslesvig. Andresen er heller ikke den, som lægger et klæde over de mange interne stridigheder, som også har præget det danske skolevæsen siden 1920. Værket er uomgængeligt for alle, som fremover vil beskæftige sig med de danske skolers historie i Sydslesvig. Men som jeg har forsøgt at beskrive, har værket også nogle iboende problemer som historisk værk.

Helge C. Jacobsen:
Dryanders skoler. Skoler opført i Haderslev Amt mellem 1908 og 1916. Haderslev: Historisk Arkiv for Haderslev Kommune, Sønderjysk Skolemuseum og By & Land, Haderslev 2018. 116 s., ill. 100 kr.

*Af Ning de Coninck-Smith,
professor, DPU, Aarhus Universitet*

Hvem var Dryander? spørger den uvildende anmelder. Svaret findes i Helge C. Jacobsens kyndige, smukke og nyttige bog om de 44 landsbyskoler, hvis opførelse han tog initiativ til i årene mellem 1908 og 1916. I de år var han landråd for Haderslev Kreds, der som bekendt frem til 1920 var en del af Preussen. Og hans skoler, skulle de

nu være noget særligt? Efter læsningen af bogen er svaret ja. Dryander var en effektiv mand, der sammen med amtsbygningsinspektør Jablonowski og kredsskoleinspektør Schlichting fik sat skolebyggeriet på landkortet. Mens kanonerne blev kørt i stilling længe nede i Europa, skulle kendskab til tysk kultur, videnskab og sprog udbredes blandt den brede befolkning. Undertrykkelse af dansk sprog og kultur havde ikke haft den forventede effekt, jo tættere man kom på den danske grænse. Oplysning og økonomisk udvikling var fra 1905 kernen i en ændret fortynkningsstrategi, som Gotfried Ernst Herman von Dryander blev sat i spidsen for. Inden turen kom til folkeskolerne, havde han som konstitueret landsråd sat skub i opførelsen af omkring 30 videregående skoler: landbrugsskoler, husholdningsskoler og håndværker- og handelsskoler.

H.C. Jacobsen skriver vidende om Slesvig-Holstens hjemstavnsbyggeskik, som næsten til forveksling lignede dansk Bedre Byggeskik, om karnapper, fremspring, murstensstik og mønstre over vinduespartier, udformning af gesimser og fundamenter. Intet, forstår man, blev overladt til tilfældighederne. Eleverne blev mødt af imponerende indgangspartier, de (mandlige) lærere fik statelige boliger til familien – mens lærerinderne ofte måtte tage til takke med loftet. Myndighederne udsendte detaljerede retningslinjer om klassernes indretning med pulter på rad og række og det hævdede kateder foran tavlen.

Forfatteren har indsamlet tegninger og historiske fotografier og be-

søgt de fortsat eksisterende 39 skoler. Mange er blevet taget godt hånd om, andre har fået tilbygninger og nye vinduer i en anden stil. Skolernes udformning og indretning vidner om, at fysiske grænser er én ting, mens mentale og kulturelle er én anden. Hjemstavnsarkitektur var en nordeuropæisk bevægelse – med rødder i Tyskland – ligesom skolehygiejnen også var det. Så skolerne nord og syd for den gamle grænse, opført i årene frem mod Første Verdenskrig, ligner hinanden i grundformen, om end lokale arkitekter på forskellig vis satte sit præg på dem sammen med landkommunernes økonomiske formåen.

Det havde været interessant med lidt mere information om disse lokale forhandlinger; vi hører ganske kort om forholdene på Aarø, hvor de lokale myndigheder havde fået tegnet en anden skole, men endte med at foretrække de tegninger, som kredsskoleinspektøren medbragte til det afgørende møde. Hvorfor mon? Tegningerne var udformet af ingen ringere end amtsbygningsinspektørens kontor, så måske var det forklaringen?

For en stærk tilhænger af hverdagens arkitektur, som undertegnede, er mødet med de mange forholdsvis ukendte arkitekter, der bar moderniteten ud i landet, en berigelse. Lidt mere systematik i omtalen af arkitekterne, f.eks. deres dødsår, lidt flere oplysninger om kilderne til skolebyggeriets historie, og flere beskrivelser af kommunernes overvejelser omkring den store investering, det var at opføre en ny skole, havde dog været velkomne.

GRUNDTVIG

Jes Fabricius Møller:
Grundtvigs død. Serien
”100 danmarkshistorier”.
Aarhus: Aarhus Universitetsforlag
2019. 100 s., ill. 100 kr.

*Af Søren Ehlers, distinguished professor,
International Institute of
Adult & Lifelong Education*

Uddannelsesdebatten er præget af nostalgier – af dunkle forestillinger om en guldalder, hvor almen dannelse og korrekt retskrivning var realiteter. Der er derfor grund til at spørge: Hvad er myter, og hvad er realiteter? Vi har brug for forskere, der kan og vil gå *til kilderne*, de skriftlige og de ikke-skriftlige, og derefter fremlægge deres forskning på en diskuterende måde. Forlagets idé med serien *100 danmarkshistorier* er, at specialister inviteres til at servere deres forskningsresultater i ”små og overkommelige bidder” og gøre det muntert og begavet. Uden noteapparat og litteraturliste – den slags kan findes på forlagets hjemmeside.

Jes Fabricius Møller (JFM) anerkender Grundtvigs store betydning for skole og uddannelse, kirke og menighed og politisk kultur i Danmark, men slår også fast, at Grundtvigs betydning ofte over- eller fejlvurderes. Han går tæt på personen og på forfatter-skabet og skifter derefter vinkel og gennemfører en undersøgelse af den grundtvigske bevægelse og dens efterklange i vores tid. JFM er en anerkendt specialist på feltet og har en omfattende videnskabelig produktion bag sig. Her er der grund til at omtale hans

Grundtvigianisme i det 20. århundrede (2005). Der er tale om en kortfattet fremstilling, mættet med data og forsynet med et register over de mange navne og steder, der har fået en plads i fremstillingen.

Forfatteren har plukket energisk fra 2005-udgivelsen, men fremlægger også nye undersøgelser, lokale og nationale. Det er tydeligt at han har revideret en del af sine synspunkter. Det ses bl.a. i skildringen af forløbet efter Grundtvigs død (1872), hvor JFM nu sonderer mellem en kirkelig retning benævnt ”grundtvigianisme” og en politisk kultur skabt af ”den grundtvigske bevægelse”. Han fastslår, at ”den grundtvigske bevægelse” opstår i 1860’erne og mener, at bevægelsen eksisterer indtil 1901, hvor ”grundtvigianeren” I. C. Christensen udnævnes til kultusminister. Det giver god mening at hævde, at en bevægelse ikke kan være regeringsbærende, men politikeren I.C. Christensen var ikke en renlivet grundtvigianer. Det var derimod højskolemanden Jacob Appel, der blev kultusminister i 1910, hvor Klaus Berntsen, en tidligere friskolelærer, dannede regering. To andre højskoleforstandere – Holger Begtrup og Thomas Bredsdorff – havde tidligere afvist at overtage posten som kultusminister. Det skal her nævnes, at Jacob Appel ikke betragtede sig selv som politiker.

Indholdet omfatter fem hovedafsnit, der alle indeholder mange citater og illustrationer: Bogen rummer faktisk 40 fyldige citater samt 25 omhyggeligt udvalgte illustrationer. Det er godt skuldret med et sidetal på 100! Det introducerende hovedafsnit rum-

mer bl.a. en reportage fra Grundtvigs begravelse med tidstypiske detaljer. I andet hovedafsnit gennemgås kortfattet ideen om et alternativt (folkeligt) dannelsesideal, Grundtvigs stadig mere og mere konsekvente adskillelse af kirke og skole (det kristelige vs. det folkelige/menneskelige) samt mere udfoldet hans ideer om ”en Friskole for de Voxne”. Her påviser JFM, at det er en myte, at Grundtvig skabte en dansk højskolebevægelse. Den var sandsynligvis opstået uden Grundtvigs indsats. Men fra ca. 1860 bekendte mange ledende højskolefolk sig til det grundtvigske. Her savnes en skildring af kampen om friskoleloven (1855), der blev gennemført, mens Grundtvig var folketingsmand.

Friskoleloven omtaltes dog i det tredje hovedafsnit, hvor den meget logisk kædes sammen med loven om sognebåndsløsning (1855). Dette hovedafsnit handler om de grundtvigske ”ideer” og deres implementering lokalt og nationalt og er temmelig vidtløftigt, men vidtløftighed er faktisk en grundtvigsk dyd, og JFM gennemfører adskillige relevante diskussioner. Temaerne er bl.a. demokrati, velfærd, kirkelig frihed og lokal foreningsdannelse. Værdifuld er hans kritik af P.G. Lindhardts *Vækkelse og kirkelige retninger* (flere udgaver), der satte fokus på et socialt skel mellem de grundtvigske og de missionske. Her og andre steder savner anmelderen en diskussion af forholdet mellem forskning, der holder sig på makroplanet, og forskning, der fokuserer på mikroplanet.

Modsætningsforholdet mellem de to retninger var mere værdimæssigt end socialt, og de grundtvigske var mere alternative på makroplanet end på mikroplanet. Det glemmes ofte, at en del *frie skoler* er blevet oprettet, fordi der var et lokalt behov for et supplerende uddannelsesstilbud. Ikke et alternativt. I fjerde hovedafsnit beskrives og tolkes billeder og monumenter, og Grundtvig karakteriseres som et ”nationalt ikon”. Det giver god mening, og forfatterens argumenter er værd at nærlæse. Han diskuterer bl.a. synspunkter offentliggjort af Hal Koch, Henning Fonsmark, Roar Skovmand, Bo Lidegaard og Uffe Østergaard. I det femte og afsluttende hovedafsnit tages nogle udvalgte myter ved vingebenet. Særlig slående – i en uddannelseshistorisk sammenhæng – er det, når JFM sammenligner Grundtvig-myten med Humboldt-myten: ”Det humboldtske universitet har aldrig eksisteret, må man som samvittighedsfuld historiker pege på, og derfor kan man ikke bruge det som historisk forbillede, men det skal jo ikke hindre os i at synes, at det ville have været en fortræffelig ide...”.

Det er karakteristisk for Grundtvig, at han gennem sit lange liv hele tiden skiftede synspunkter. Derfor er Grundtvig-litteraturen forvirrende for den, der vil danne sig et overblik. JFM's bog er et relevant udgangspunkt. Måske kan vi komme videre, hvis forskerne lægger de grundtvigske *ideer* lidt til side og i stedet undersøger de grundtvigske *værdier*. De har tydelige efterklange i vores tid.